

BALOGH RÓBERT

„Köszönömszépenaczipőt”

A második világháború utáni Magyarország a budapesti UNRRA-misszió iratainak tükrében*

A tanulmánnyal céloom az, hogy a United Nations Relief and Rehabilitation Administration (ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága, UNRRA) Magyarországon keletkezett dokumentumai alapján a második világháború utáni időszak történetében olyan elemekre és perspektívákra mutassak rá, amelyek 2021-ben még nem részei a korszakra vonatkozó magyarországi történészi konszenzusnak, sőt még a vitáknak sem. Elsősorban olyan viszonyokra kívánok rávilágítani, amelyek Magyarországot – a hidegháború formálódásán túl is – az 1946-ban meginduló, illetve a már zajló globális folyamatokhoz kapcsolták. A Budapesten tevékenykedő amerikai adminisztráció vezetőinek szemüvegén keresztül három kérdéskört vizsgál meg közelebbről:

– Milyen változásokat hozott a háború és annak vége az identitásokban, különösen a „másság” és az „ellenség” érzékelésében?

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A 2016. novemberi New York-i forrásgyűjtés az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont peregrinációs keretéből valósult meg. – Köszönöm a két, általam nem ismert lektor megjegyzéseit és kritikáit, amelyek nyomán az eredeti kézirat jelentősen gazdagodott. Köszönettel tartozom az ENSZ Levéltár Archives and Records Management Section részlege munkatársainak, különösen Amanda Leinbergernek és Natalie Melville-nek, akik számos aktát tettek számomra elektronikusan elérhetővé.

– Hogyan hatott Magyarországon az északi félteke 1946-os rendkívül száraz, majd hideg időjárása, és milyen szerepet játszott az UNRRA a részben emiatt jelentkező élelmezési válságban? Milyen volt a háború utáni világ anyagi dimenziója Magyarországon, s erről mennyire lehetett a missziónak pontos képe? Milyenek voltak a beszerzett információk alapján formált kilátások és remények?

– Milyen mozgástér létezett a szovjet megszállás alatt álló országban a szovjet dominanciával működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságon és a Vörös Hadseregen kívüli szereplők számára? Mennyiben tükröződött a korabeli szereplők döntési horizontján a tézis, miszerint 1946-ra „már minden el volt döntve Magyarország szovjetizációja tekintetében”?

Léptékek, folytonosságok és Kelet-Közép-Európa szerepe az UNRRA történetében

„Köszönömszépenaczipót. Brüchner Vilma Ioszt. tanuló.” Ez a mondat az ENSZ levéltárában található, 1946 decemberében keletkezett dossziéból származik.¹ A cipő hiánya a holokauszot és a holokauszt emlékezetét juttatja eszünkbe. Korántsem biztos, de elképzelhető, hogy Brüchner Vilma az 1938 utáni zsidótörvények – vagy az 1944-es közmegegyezés – alapján zsidónak számított. Bárhogyan is, mivel a köszönőlevelet intézetben élő gyerekek írták, majdnem biztos, hogy Brüchner Vilma 1946 telén szegény volt, és valóban örült a cipőnek, amelyhez a háborús segélyek globális koordinálására létrehozott UNRRA szervezőmunkája eredményeként jutott. Az UNRRA mint elnevezés a mai emlékezetből és a második világháború utáni viszonyokra vonatkozó történészi vitákból is kiveszett, de a kortársak számára ismerős volt. Az 1946 és 1948 között létezett *Mozi Élet: Színház, Rádió* című hetilap 1947. január 17-i száma például a következő rövid hírt is közölte: „Közben a vállalkozás egyik társa leolvadt, de végül is megnyílt a Sörkabaré, amely hivatva lett vol-

¹ UN Archives S-1386-0000-012. Letters of thanks dosszié.

na Pest régi, híres hasonlónévű szórakozóhelyét feltámasztani. Az első műsor – gyenge kis kabaréegyveleg volt. A második az UNRRA néninek elkeresztelt Charley néni...”²

Ugyanebben a lapszámban a január 25-ére tervezett rádióműsorok között pedig reggel 8 órai kezdettel a következő programot találhatták az olvasók: „Az UNRRA egy éve. Krivátsy Szűts Péter előadása. A közellátásügyi minisztérium előadássorozata.”

Amint azt Laura Megan Greaves disszertációjában – a kevés-, de az elmúlt években gyorsuló ütemben növekvő számú, az UNRRA történetével foglalkozó történészi munkák egyikében – definiálta, a szervezet voltaképpen egy nagyszabású logisztikai műveletként is felfogható, amelynek célja az volt, hogy az alapvető árucikkek globális elosztását biztosítsa, azokat a felesleges készletekkel rendelkezőktől a hiánnyal küzdők felé csatornázza. Ebbe beletartozott az egészségügyi felszerelések és az emberek és állatok körében járványos megbetegedések elleni vakcinák elosztása is. Ezen túlmenően az UNRRA részt vállalt a mezőgazdasági termelés újraindításában, de távol kellett maradnia a fejlesztési célok megvalósításától. A másik fő tevékenységi terület a menekültek ellátása volt.³ Az UNRRA teljes költségvetése 4 milliárd USA dollár volt. Ennek majdnem pontosan egy ezreléke, mintegy 4 millió USA dollár jutott Magyarországnak, ami átszámítva 2021-ben mintegy 57,2 millió USA dollárt, azaz 17,6 milliárd forintot tenne ki.⁴ Ez főleg akkor tűnik kevésnek, ha figyelembe vesszük, hogy Gábor Péter számítása szerint a Jugoszláviának fizetett jóvátételi szállítások értéke 1946 végéig meghaladta a 2,5 millió dollárt.⁵ Érdekes, és hipotetikusán feltehető, hogy nem a véletlen műve, hogy ez az arány és összeg

² Mozi Élet: Színház, Rádió, 1947. január 17. Forrás: http://digit.bibl.u-szeged.hu/00400/00422/00003/mozi_elet_1947_02_003.pdf (Letöltve: 2021. 01. 25.)

³ Laura Megan GREAVES: *‘Concerned not only with relief’: UNRRA’s work rehabilitating the Displaced Persons in the American zone of occupation in Germany, 1945–1947*. PhD-értekezés. University of Waterloo, Waterloo, 2013. 4.

⁴ Emily Catherine Hawley RILEY: *From Relief To Reconstruction To Development: Defining And Implementing Foreign Aid In Post-War Italy, 1943–1958*. PhD-értekezés, Princeton University, Princeton, 2017. 96.

⁵ GÁBOR Péter: A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949). *Századok*, 2014/1. 49–89.

szinte pontosan fedte az első világháború utáni amerikai segélyprogram Magyarországra eső részét.⁶ Mégis, a korabeli magyarországi közvélemény egyértelműen az éhezés és a súlyos hiányjelenségek megszűnését várta az UNRRA itteni programjától.⁷

Tildy Zoltán még éppen miniszterelnökként, 1946. január 9-én jelentette be, hogy Magyarország a szovjet katonai vezetés tudtával és jóváhagyásával kérte az UNRRA segítségét az ország élelmezésében és gyógyszerekkel, valamint eszközökkel való ellátásához. William S. Key tábornok (1889–1959), az amerikai SZEB-misszió vezetője napokon belül közölte, hogy a kérelmet az UNRRA főparancsnoksága befogadta, és 4 millió dolláros keretet nyitott. Ez az összeg a többi misszióhoz képest igen kicsi volt, ugyanakkor mégis kivételes, hogy egy volt ellenséges ország kapott támogatást. Az első szállítmányok egymillió dolláros keretből, több észak-amerikai kikötőből még ugyanazon hónap végén indultak, de érkeztek szállítmányok Svédországból és Dániából is. Az előzetes tervek alapján az árut a fekete-tengeri Constanța-ban rakták volna vonatra, de végül Trieszt lett az átrakódópont.⁸

Az, hogy a világháború utáni globális segélyprogram és segélyszervezet, az UNRRA története a korabeli magyarországi gazdaság és a közellátás szempontjából fontos történet, az egykori Közellátásügyi Minisztérium és a Közellátási Hivatal Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött dossziéinak alapján és a megyei szintű iratanyagból sem magától értetődő.⁹ Brossúrákon és egy-egy vékony dosszién kívül ugyanis Magyarországon nem sok nyom

⁶ GLANT Tibor–JUHÁSZ Balázs–ABLONCZY Balázs: Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén (1918–1923). *Századok*, 2018/6. 1321–1352.

⁷ A regionális lapok, így a *Felvidéki Népszava* és a *Dunántúli Népszava* január 9-i, január 11-i és január 13-i számukban számoltak be a kérelem benyújtásának folyamatáról és a kedvező elbírálásáról.

⁸ A *Felvidéki Népszava* 1946. január 16-i számában írt arról, hogy lehet, hogy Constanța lesz az UNRRA által Magyarországra szánt szállítmányok kirakódására használt kikötő. Lásd még *Somogyi Hírlap*, 1946. január 29.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) XIX-K-4. Közellátásügyi Minisztérium iratai.

maradt az UNRRA után.¹⁰ Ráadásul a fellelhető levéltári utalások az UNRRA-t nem emelik ki a háború utáni segélyezésben jelentős munkát kifejtő más nagy segélyszervezetek, a Cooperative for American Remittances to Europe (CARE), az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) és a Vöröskereszt köréből, miközben az országos közigazgatás szemüvegén keresztül eleve meglehetősen kevés látszott ezen szervezetek munkájából. Jelen tanulmány mégis az UNRRA magyarországi missziója által kezdetetett és a New York-i ENSZ Levéltárban fennmaradt források alapján tesz fel a második világháború utáni évekre és a korszak Magyarországra vonatkozó kérdéseket. Ennek a látószögnek megvannak az előnyei és a maga vakfoltjai. Az egyik előny az, hogy bepillantást kaphatunk abba, hogy a magyarországi események milyen globális perspektívákban voltak láthatóak, és milyen regionális kontúrok rajzolódtak ki a megfigyelők számára. Olyan tényezők is előtűnnek, amelyek jelenleg nem részei a korszakkal kapcsolatos történeti konszenzusnak, illetve az egyes jelenségek relatív fontossága is új megvilágításba kerül. A vakfoltot az idézheti elő, hogy a segítségnyújtás szervezése közben az UNRRA-iratokban a lakosság által érzékeltnél kevésbé jelenik meg a megszállás.

A globális kontextust tekintve a legfontosabb változás, hogy legkésőbb 1946. július 5-én elkezdődött a *nagy gyorsulás*, vagyis az ember bolygóátalakító tevékenységének drámai és látványos periódusa.¹¹ Az Amerikai Egyesület Államok aznap nagy nyilvánosság előtt robbantott kísérleti atombombát a Bikini-atoll ko-

¹⁰ Nyomtatásban megjelent anyagok az UNRRA magyarországi tevékenységéről: Economic rehabilitation in Hungary, UNRRA European Regional Office, 1947; MOLNÁR Erik–KÓVÁGÓ József–LESTYÁN Sándor: *UNRRA in Hungary*. Budapest, 1947.

¹¹ A *nagy gyorsulás* fogalma 2004 óta van jelen a tudományos közéletben. A kifejezés egy Will Steffen által vezetett kutatócsoport azon eredményére utal, amely szerint a tizenkét legjelentősebb és legveszélyesebb biofizikai változás és tizenkét globálisan meghatározó gazdasági-társadalmi változás is exponenciálisan gyorsult 1945 óta. A tanulmány elérhető a The International Geosphere-Biosphere Programme oldalán: <http://www.igbp.net/>. (Letöltve: 2021. 03. 25.) A fogalom történettudományi értelmezését lásd John R. McNEILL–Peter ENGELKE: *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945*. Harvard University Press, Cambridge, 2014. A felfogás kritikáját lásd Christophe

rallzátonyai között, hogy megnézzze, vajon egy víz felett vagy egy víz alatt robbanó 23 kilotonnás (vagyis lényegében „Nagaszaki-osztályú”) atombomba jelent-e nagyobb veszélyt egy lagúnában horgonyzó flottára. Ezt a kísérleti robbantást a következő tizenöt évben olyan sok nyugati és szovjet követte, hogy ezek hamuja és a kiépített gyártókapacitásból folytonosan szivárgó szennyezés évezredekre megváltoztatta azt a környezetet, amelyben a földi élőlények léteznek.¹² A *nagy gyorsulás* egyben a globális egyenlőtlenségek újraformálódásának korszaka is. A kritikusok közül Gregory Bankoff úgy látja, hogy a fejlesztéspolitika nem más, mint a különbségek politikáját alkalmazó, lényegében „fehér” és „nem fehér” kategóriákban gondolkodó „Észak” eddigi legmeggyőzőbb diskurzív eszköze arra, hogy fenntartsa azt a világrendet, amelyen keresztül egyenlőtlen elosztást érhet el.¹³ Bankoff érvelése szerint a „fehér bőrű”–„fekete”, „mérésékelt övi”–„trópusi”, „veszélyes terület”–„biztonságos terület” és „fejlett ország”–„fejletlen ország” dichotómiák ugyanannak a gondolkodásmódnak a különböző megjelenési formái. Ebben a perspektívában a fejlesztéspolitika akkor is az egyenlőtlenséget tartja fenn, ha a szervezetek és az abban dolgozók épphogy több erőforrást igyekeznek a depriváltságban élő közösségeknek juttatni. Ruth Jachertz és Alexander Nützenadel a következőképpen összegzik az 1945 utáni évtizedek ellentmondásait:

[A második világháború után] Észak-Amerika és Nyugat-Európa a saját igényeihez képest jóval több élelmiszert termelt. Ez új regionális piacvédelmi intézkedésekhez és piacszervezéshez vezetett. Ázsiában és Afrikában ugyanakkor a dekolonizáció előrehaladtával és az új nemzetállamok megjelenésének eredményeként az élelmiszer-kereskedelem a kialakuló Globális Észak és Globális Dél közötti érdekellentét egyik politikailag érzékeny aspektusa lett. Az élelmiszerhez való jog az emberi és szociális

BONNEUIL–Jean-Baptiste FESSOZ: *The Shock of the Anthropocene. The Earth, History and Us*. Verso, London, 2015.

¹² Kate BROWN: *Manual for Survival. A Chernobyl Guide to the Future*. Penguin, London, 2019.

¹³ Gregory BANKOFF: The Historical Geography of Disaster. ‘Vulnerability’ and ‘Local Knowledge’ in Western Discourse. In: Greg BANKOFF–Georg FRERKS–Dorothea HILHORST (eds.): *Mapping Vulnerability. Disasters, Development and People*. Earthscan, London, 2007. 25–36.

jogokról szóló viták középpontjába került. A korban sokan úgy látták, hogy az inség és az alultápláltság a globális egyenlőtlenségek alapvető megjelenési formái, s ez új nemzetközi humanitárius beavatkozást és fejlesztési segélyeket eredményezett.¹⁴

Fenntartva, hogy az altruizmus létező és működő jelenség, az UNRRA mint segélyszervezet helyét tehát a fejlesztéspolitika kritikai olvasatához képest is meg kell keresnünk.

1. ábra. UNRRA kitűző
(Forrás: www.worthpoint.com)

Jessica Reinisch rámutatott, az egyenlőtlenség intézményesülése és az e körüli dilemmák kulcskérdések voltak az UNRRA születésekor, működése során és megszüntetésében is. Egyfelől az USA és Nagy-Britannia politikusai azt szerették volna, ha angolszász dominancia érvényesül a döntéseknél, s legfeljebb négyhatalmi formát tudtak elképzelni, míg a segélyeket jelentős részben fogadó közép-európai térség államai multilaterális vezetési struktúrában voltak érdekeltek. A Londonban kialakított regionális iroda kompromisszumnak tekinthető.¹⁵ Az egyenlőség abban a tekintetben is az UNRRA történetének kulcsa, hogy a források túlnyomó részét európai államok kapták, miközben például Kína jelentős része is romokban állt.¹⁶ Greaves a különbségeket a következőképpen konstatálta: „Szervezetként az UNRRA-nak globális feladatköre volt. Európában, a Közel-Keleten [helyesebben: Nyugat-Ázsiában] és Ázsiában is tevékenykedett, azonban a misszió tartalma nem volt azonos a különböző helyszíneken.”¹⁷

Ebben a kritikai kontextusban is lehet olvasni, hogy Katarzyna Nowak – Greaveshez hasonlóan – az 1945 után németországi, az

¹⁴ Ruth JACHERTZ–Alexander NÜTZENADEL: Coping with hunger? Visions of a global food system, 1930–1960. *Journal of Global History*, 2011/1. 99–119. – Itt és a későbbiekben a szerző fordítása.

¹⁵ Jessica REINISCH: Internationalism in relief: the birth (and death) of UNRRA. *Past & Present*, 2011/210. Supplement 6. 258–289.

¹⁶ Jessica REINISCH: „Auntie UNRRA” at the crossroads. *Past & Present*, 2013/218. 70–97.

¹⁷ Laura Megan GREAVES: I. m. 4.

otthonuk elhagyására kényszerített személyeket gyűjtő, hazatérésüket segíteni hivatott, úgynevezett Displaced Person státusban levőknek fenntartott táborokban levő lengyelek körülményeit és leveleit elemezve arra jutott, hogy az UNRRA szervezete fontos szerepet játszott a lakók szabadságfokainak csökkentésében, magánéletükre vonatkozó döntéseik tradicionálisabb normáknak való újbóli alávetésében.¹⁸

Akár a fejlesztéspolitika kritikai olvasata, akár a segélyezésnek köszönhetően jobbá tett életminőség felől közelítünk, fontos az a szempont, amelyre a közelmúltban írt disszertációjában Emily Catherine Hawley Riley hívta fel a figyelmet: az, hogy az UNRRA súlypontja Dél- és Délkelet-Európára esett, nem kevesebbet jelent, mint hogy a fejlesztés- és segélypolitika kialakításában döntő szerepe volt annak, ahogyan a második világháború utáni segélyezők a segélyeket fogadó Közép-, Dél- és Délkelet-Európát szemlélték.¹⁹ Vagyis régióknak nem csak a kétosztatú világ formálódása kapcsán volt komoly globális szerepe a posztháború időszakában. Ebben a perspektívában ráadásul felértékelődnek azok az akciók és kutatások, amelyeket a Népszövetség folytatott a térségben a két világháború között. Ahogy a Patricia Clavin–Sunil Amrith, valamint a Karen Gram-Skjoldager–Haakon A. Ikonomou szerzőpáros egymástól függetlenül megállapította: a nemzetközi szervezet társadalomtudományos tevékenysége az 1930-as években látványosan erősödött, s ezen belül a figyelem elsősorban Délkelet-Európa felé fordult:

Az Élelmezésügyi Vegyesbizottság számára nem Afrika vagy Ázsia, hanem Közép- és Kelet-Európa volt a fő érdeklődési terület, valamint a laboratórium. Habár úgy tűnt, hogy az itteni gazdasági és szociális viszonyok miatt fókuszáltak épp oda, valójában a nemzetiszocialista nézetek és érdekek jelenléte nyomán felmerülő biztonságpolitikai szempontok is sokat nyomtak a latban. A Népszövetségre támaszkodó csoport úgy vélte, hogy ha az élelmezést és az egészségügyet felveszik a napirendre, azzal a tudományos objektivitás keretei közé helyezik, s így depolitizálják

¹⁸ Katarzyna NOWAK: 'A Gloomy Carnival of Freedom.' Sex, Gender and Emotions Among Polish Displaced Persons in the Aftermath of World War II. *Aspasia*, 2019/13. 113–134.

¹⁹ Emily Catherine Hawley RILEY: I. m. 97–101.

a mezőgazdasági ügyeket, s ugyanebbe az irányba hat az is, ha lendületet kap a nemzetköziség.²⁰

Ennek eredményeképp az 1930-as évek második felében születő létminimum-számítások és -ajánlások így – Dél-Ázsia mellett – jelentős mértékben az ebben a régiókban készült vitamin- és kalóriaérték-számításokon alapultak.²¹

Patricia Clavinnek a világgazdasági rendszer 1920 és 1946 közötti intézményeiről szóló monográfiája felhívja a figyelmet a születő ENSZ és a korábbi Népszövetség állományában és irányadó vezetőit tekintve is meglévő személyi folytonosságokra.²² Ez az élelmezés terén John Boyd Orr és Wallace R. Aykroyd szerepe miatt különösen egyértelmű.²³ A két világháború közötti korszak és a háború utáni világ közötti kontinuitást tekintve emblemikus, hogy 1946 tavaszán felmerült, hogy a leköszönő Herbert Lehmann helyét az UNRRA élén ne Fiorello La Guardia New York-i polgármester, hanem Herbert Hoover volt amerikai elnök vegye át.²⁴ Hoover az első világháború alatti és utáni segélyprogramok legjelentősebb motorja, így a Commission for Relief in Belgium vezetője, majd a különösen Közép- és Kelet-Európára fókuszáló American Relief Administrationné (ARA) formálódó kormányzati szerv vezetője, magánkezdemenyezésben pedig az éhező gyermek feltáplálását célzó, európai határokon átnyúló

²⁰ Patricia CLAVIN–Sunil AMRITH: Feeding the world: connecting Europe and Asia, 1930–1945. *Past & Present*, 2013/218. Supplement 8, 42. Lásd még Karen GRAM-SKJOLDAGER–Haakon A. IKONOMOU: Making Sense of the League of Nations Secretariat – Historiographical and Conceptual Reflections on Early International Public Administration. *European History Quarterly*, 2019/3. 420–444.

²¹ Paul WEINDLING: The Role of International Organizations in Setting Nutritional Standards in the 1920s and 1930s. In: Harmke KAMMINGA–Andrew CUNNINGHAM (eds.): *The Science and the Culture of Nutrition, 1840–1940*. Rodopi, Amsterdam, 1995. 319–332.

²² Patricia CLAVIN: *Securing the World Economy: The Reinvention of the League of Nations, 1920–1946*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 307–308.

²³ Ruth JACHERTZ–Alexander NÜTZENADEL: I. m.

²⁴ Lásd *Szegedi Népszava*, 1946. március 15. Hoover 1945 nyarán beutazta Németországot, azonban a választás végül talán azért nem rá esett, mert az ellátás megszervezésére tett javaslatai alapvetően kritikusak voltak a német lakosságot büntető addigi szövetséges attitűddel szemben.

program szervezője volt.²⁵ Amint Glant Tibor, Juhász Balázs és Ablonczy Balázs az első világháború utáni segélyprogramok kapcsán kimutatják, már ez az időszak a század további részét meghatározó új működési módot hozott a segélyezés mibenlétét tekintve: „A háború után azonban megjelent a profi üzletemberek által koordinált, szállítmányozási, táplálkozási és gyermekgondozási szakembereket bevonó, jelentős privát és állami forrásokat is megmozgató, határokon átívelő humanitárius segélyezés. Ebben az Egyesült Államok (politikai és gazdasági súlya miatt) főszerepet játszott.”²⁶ Nyilvánvaló tehát, hogy a második világháború nem a semmiből teremtette meg a humanitárius szervezeti működést. Az első világháború utáni segélyezés és az UNRRA között azonban több jelentős különbség volt. A legfeltűnőbb az, hogy utóbbi az ARA-val ellentétben eleve nemzetközi szervezetként jött létre. Reinisch fentebb hivatkozott elemzéséből világos, hogy ennek alapvető jelentősége volt a szervezet működése és sorsa szempontjából. Másrészt Amanda Kay McVety rámutat arra, hogy habár az ARA működése mögött is álltak transznacionális ellátási láncok és piaci megfontolások, a világ-gazdaság fogalma csak a második világháború után hatotta át a fejlesztési és segélyezési elképzeléseket.²⁷

Összegezve az eddigieket: az 1946 júliusában a Bikini-atollon megmutatkozó hatalmi viszonyok, illetve – tágabban értelmezve – a termonukleáris hidegháború története nemcsak egyidejű a hiány élményével, de ezek a jelenségek az egyenlőtlenségek és a hatalmi viszonyok kapcsolata miatt össze is függenek. A hiányra adott válaszok történetében jelen volt mind a problémák instrumentalizálása, mind az altruizmus. Ez a történet jelentős mértékben folytonos az első világháború utáni és a két világháború közötti, Népszövetségen belüli intézményi folyamatokkal. A Magyarországra jutó források viszonylag kis összege ellenére

²⁵ GLANT Tibor–JUHÁSZ Balázs–ABLONCZY Balázs: I. m. 1321–1352.

²⁶ Uo. 1321–1352.

²⁷ Amanda Kay McVETY: *Wealth and Nations. The Origins of International Development Assistance*. In: Stephan J. MACEKURA–EREZ MANELA (eds.): *The Development Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 21–39.

fel kell figyelnünk arra, hogy a kelet-közép-európai régiónak fontos helye van a segélyezés történetében.

Silvia Salvatici figyelmeztet, hogy nem felelne meg a valóságnak, ha az UNRRA személyzetét professzionális, homogén, olajozott gépezetként működő emberek csoportjaként képzelnénk el.²⁸ Amint ez a magyarországi misszió vezetői kapcsán is hamarosan nyilvánvalóvá válik, a személyek háttere és az általuk korábban megtapasztalt segélyezési formák is nagymértékben különböztek egymástól.

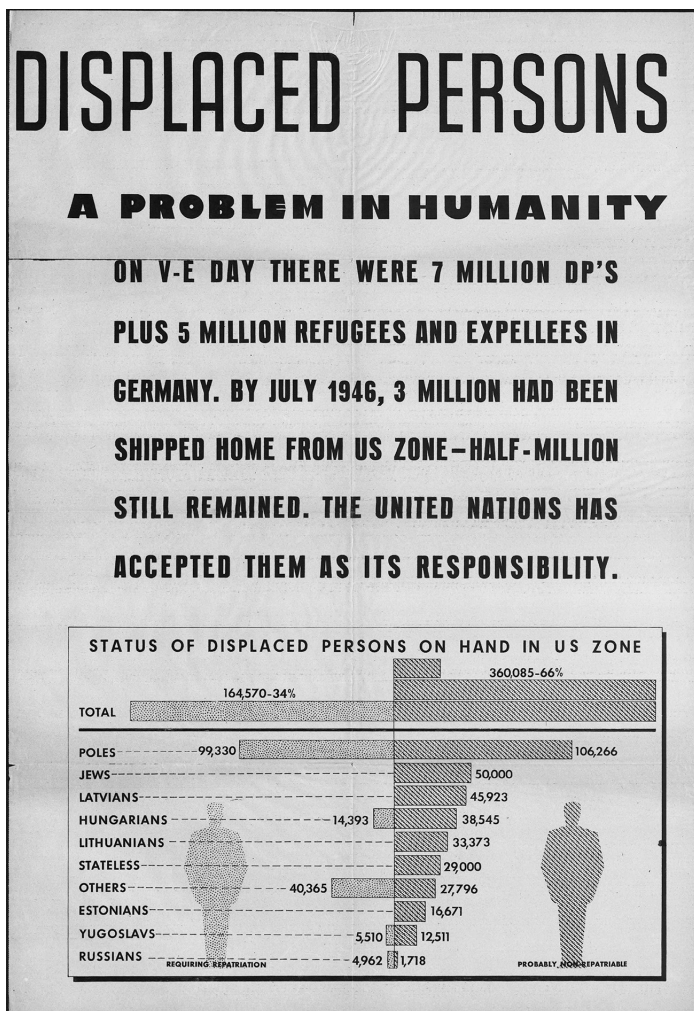
Idegenek, ellenségek és rászorulókat mint elképzelt kategóriák

Amint az már az eddigiekből is kitűnt, az UNRRA a történészek – köztük például a fentebb már idézett Greaves, Nowak és több magyarországi kutató – számára leginkább a háború után úton levő és gyűjtőtáborokban lábadozó-várakozó menekültek ellátásában játszott szerepéről ismert.²⁹ A Németország és Ausztria területén működő táborokhoz rendelt UNRRA-alkalmazottakkal ellentétben Budapesten ugyan nem ez volt a legfontosabb feladatkör, de az egykori Harmadik Birodalom területén és a Palesztinában tartózkodó magyar származású zsidók repatriálásával kapcsolatban keletkezett dossziék elárulhatnak néhány fontos dimenziót a háború végét követően domináns és intézményesen létező, „másokkal” kapcsolatos mentális kategóriákról. Mind a segélyezés történetére vonatkozó posztkoloniális kritika, mind a magyarországi közbeszédre az 1946-os év előtti évtizedben jellemző „faji” gondolkodás és terminológia indokoltta teszi,

²⁸ Silvia SALVATICI: 'Help the People to Help Themselves': UNRRA Relief Workers and European Displaced Persons. *Journal of Refugee Studies*, 2012/3. 428–451.

²⁹ A magyarországi szakirodalomban lásd KECSKÉS D. Gusztáv: Menekültszállítás és hidegháború. Az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (ICEM) és az 1956-os magyar menekültek, *Századok*, 2018/1. 164.; BARÁTH Magdolna: Menekültekből emigránsok. *Múltunk*, 2018/4. 32–59. 43.; JOÓ András: A „Nemzet aranya”. A „Kállay Alap” története – tények és kérdőjelek. *Századok*, 2020/2. 327–362. 351. Honvári János felhívja a figyelmet az UNRRA segítségnyújtásának pontos anyagi dimenzióira: HONVÁRI János: Bálint József: Magyarország nemzeti vagytonvesztése 1941–1947. *Századok*, 2014/1. 244.

hogy megvizsgáljuk, hogy a különböző korabeli szereplők milyen „színűnek” látták egymást 1946–1947-ben. Mennyire volt idegen, „más”, ellenség a magyar társadalom a misszió felelőseinek szemében, s milyennek tunktek „az amerikaiak” az elénk táruló esetek tükrében?

2. ábra. Nagyméretű plakát a DP probléma nagyságáról.

(Forrás: UN Archives S-1386-0000-0058 3. lap)

Az UNRRA magyarországi misszióját 1946. április 11. és 1947 februárja között Stanley Laszlo Sommer (1907–1995), majd 1947 februárja és 1947 májusa között Lucy Wilcox Adams (1908–1996) vezette. Adams 1946 áprilisától 1947. februárig az elszámolásokért felelős adminisztratív részleget irányította. Mindketten a struktúrákat megbontó színeket hoznak a vizsgálandó képbe. Sommer Kecskeméten született 1907-ben, majd négyéves korában szülei magukkal vitték az USA-ba, St. Louisban telepedtek le. Laszlo húszas éveire kiemelkedő amerikai futballista lett, sportösztöndíjat kapott a washingtoni George Washington Egyetemen. A háborúban a Vöröskereszt kötelékében vett részt. Az USA 1948-as pótköltségvetésének képviselőházi bizottsági tárgyalása jegyzőkönyveiből kiderül, hogy Sommer külügyi szolgálatban maradt, 1947 tavaszától a trieszti amerikai követségen dolgozott attaséként, politikai tanácsadói minőségben, s hogy ez kiválasztási folyamat eredményeként alakult így:

[...] ezeket az embereket a legalaposabb ellenőrzés után választották ki, amelynek része volt az adott országokban működő nagykövetségeinkkel folytatott egyeztetés is. A külképviseletek tapasztalataik alapján meg tudják ítélni, hogy a kérdéses személyek alkalmasak, vagy sem. Így aztán, akik odakerültek, azok a krém [...] Az FBI is átvilágította őket.³⁰

Lucy Wilcox Adams előélete legalább ilyen különös és árulkodó a percepció tekintetében. Ő ugyanis antropológus szemlélettel dolgozó tisztviselő volt, aki az 1930-as évek második felében kétgyermekes fiatal özvegyként önállóságot és társadalmi innovációra való készséget igénylő adminisztratív posztot kapott: a Bureau of Indian Affairs (Indiánügyi Hivatal) amerikai kormányzati szervezetnek dolgozva a navajo indiánok számára kijelölt rezervátumban oktatási felelősként tevékenykedett. Munkássága jelentős volt, a fejlesztéspolitikai szakértők új, a horizontális viszonyokat preferáló generációjához tartozott.³¹ Ebből következ-

³⁰ Hearings before the subcommittee of the committee on appropriations. House of Representatives on the Supplemental Appropriation Bill 1948. 1094.

³¹ Lucy Wilcox Adams életrajzi adatait a következő forrásokból gyűjtöttem össze: Susan IMEL: Lucy Wilcox Adams: Early Advocate of Discussion-Based Adult Education. Adult Education Research Conference. Forrás: <https://>

het, hogy Magyarország távoli, elmaradott egzotikum vagy reliktum volt azok szemében, akik Adams kiküldéséről döntöttek. Az érem másik oldala viszont az, hogy feltehetően Adams a magyarokra ugyanúgy nem tekintett alacsonyabb rendűként, mint ahogy az indián lakossághoz való hivatalos hozzáállásban is fordulatot hozott. Az UNRRA-nak dolgozó magyar alkalmazottak és a vezetők viszonyáról, illetve Adams személyes tapasztalatairól tanúskodó iratok azonban az eddigi kutatás során még nem kerültek elő elég nagy számban ahhoz, hogy ezt meg lehessen ítélni. Amint az alább vázolandó tihanyi eset mutatja, feltehető, hogy ez nem az iratok hiányával magyarázható. A vonatkozó források teljesebb feltárása számos ez ügyben releváns esetet hozhat még felszínre.

A percepció történetiségét kutatva fontos csomópont az ENSZ Levéltár UNRRA Magyarország anyagában levő *Letters of thanks* című dosszié. A semmitmondó cím mögött jelentős részben olyan gyermekek kézzel írt és rajzolt köszönőlevelei vannak, akik 1946 telén gyermekotthonokban éltek. Tudva, hogy akár a rokonaim is írhatták volna ezeket, nehéz volt a levelek hatásától szabadulni:³²

[...] ezuton mondok hálás köszönetet a t. Unrra bizotságnak, hogy nekem lehetővé tették azt, hogy most télviz idején is iskolába járhatok. Makó, 1946. dec. 18.

Kedves Amerikai Néni! Bocsánatot kérek, de e pár sor írásommal szeretném megköszöni Az Amerikai Néninek a jó meleg ruhát és pulóvert, amit kaptam [...] az Isten fizesse meg őket. Kézcsókot küld: Ledvenc Julia, Rum.

Úgy fordulok hozzátok, mint kis koromban a Jézuskához szoktam. Mi itt vagyunk ó-hazai magyarok. Sok nehézséggel küzdünk, nélkülözőünk. Hozzátok egy nagy kérésem volna. Biztos tudjátok, nálunk háború volt [...] s mindenünk odaveszett. Felső ruhácskát már tudtak szerezni jó nevelő szüleim. Tizenhárom éves vagyok és még mindig a hatéves koromban kapott télikabátomban járok. Drága anyukám már kifordította és összefűdozgatta. Ci-

newprairiepress.org/aerc/2010/papers/32. (Letöltve: 2021. 03. 18.); <https://www.quora.com/What-was-your-grandmother-doing-in-World-War-2> (Letöltve: 2021. 03. 18.)

³² UN Archives S-1386-0000-012. Letters of thanks dosszié.

póm is régi és bizony átázik. Meleg alsóruhám sincsen [...] Amit talán tudnátok nélkülözni szüleitek szives beleegyezésével küldenének nekem. Ezzel nagy örömet szereznétek...

Kedves UNRRA[!] Nagyon szépen köszönöm azt a sok jót, amit velünk tett [...] A hideg reggeleken olyan jól esik az a jó meleg tej, amit az UNRRA bácsitól kaptunk. Hol meg az autónak örülünk nagyon. Amikor megérkezik, azt se tudjuk, mit csináljunk örömmünkben.

Én apátlan anyátlan árva gyermek félve gondoltam a téli hónapokra, amikor majd meleg ruha és cipő nélkül kell az iskolába mennem, mert nevelőszüleimnek nincsen. A jó Isten áldja meg azt az ismeretlen jószívű embert, aki engem adományával megmentet ettől a szenvedéstől. 12 éves árva gyermek [...] Vasmege Rum.

Ezzel a ruhával is sok fázástól mentettek meg bennünket az Isten fizesse meg jószágukat. Ha szabadna megírnom, hogy cipőre és kabátra nagy szükségünk volna. Zalaegerszeg, 1946. XII. 10.

A levelek szerzői 1946 decemberében még csak utalást sem tettek arra, hogy az amerikaiak a háború során ellenségek voltak, és károkat okoztak, holott a nyugat-magyarországi gyerekek például jó eséllyel láttak, túléltek támadásokat, vagy legalábbis hallottak a bombázásokról, amelyek például Szombathelyt, Nagykanizsát és Zalaegerszeget érték, s minden bizonnyal láttak átrepülő amerikai bombázórepülőket.³³ Hogy ez milyen érzés lehetett a gyerekek számára, arra csak párhuzamot találtam 1944 szeptemberéből, a Bihar megyei Bihartordán élő Jakab Vilma naplójában, aki akkor szovjet katonát még nem látott, a légi harc azonban már jelen volt: „Egész nap hallatszott az ágyúzás, bombázás a fejünk [felett]. Állandóan búgtak az orosz bombázó repülőgépek. Adél itthon volt, nagyon félt.”³⁴

³³ A Zala megyét ért bombázásokat lásd PATAKY Iván–ROZSOS László–SÁRHIDAI Gyula: *Légi háború Magyarország felett*. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 1992. II. kötet. 289.

³⁴ SÁNDOR Mária: „Írtam ide... Jakab Vilma”: Egy bihartordai háziasszony feljegyzései. *Bihari Múzeum Évkönyve*, XVII–XIX. Berettyóújfalu, 2014. 187.

Fontos kiemelni, hogy a köszönőlevelekben előkerült az USA mint Újvilág és vele szemben Magyarország mint Óhaza motívum. Vagy arról volt szó, hogy a felnőttek az Amerikában élő magyarok nagy számával racionalizálták azt, hogy miért is küldtek „Amerikából” ajándékokat az iskolának, illetve gyerekotthonnak, vagy ténylegesen a CARE vagy a Joint által gyűjtött adományokat kaptak.³⁵

Az ellenségkép kapcsán hangsúlyozni kell, hogy a napilapokban az UNRRA-segélyt beharangozó hírek egyik súlypontja, a sürgető élelmiszerhiány és a tifusz mellett a nemi betegségek kezelésének kérdése volt. Amint azt az UNRRA adatkérésének kategóriái is tükrözik, a katonák vonulása során elkövetett nemi erőszak egészségügyi következménye 1946 legelejére az abortusz kérdése nélkül is az egyik legjelentősebb népegészségügyi kihívássá vált. Hivatalos adatok szerint 450 000 ember szorult kezelésre.³⁶ Ezek alapján feltehetjük, hogy az, hogy az USA 1946 végén már nem tűnt ellenségnek, jelentős részben azzal magyarázható, hogy az igazi fenyegetést és ellenségképet 1945 elejétől már a nyugati megyékben is a Vörös Hadsereg jelentette. Ez az érzelmi állapot az elmúlt öt évben a *Váltóállítás* című tanulmánygyűjtemény, a *Törvényes megszállás* című forrásgyűjtemény, valamint Kunt Gergely és Pető Andrea erőszak történeti kutatásai nyomán jóval élesebb kontúrt öltött a magyar történeti szakirodalomban, mint korábban.³⁷

Néhány kiadott forrás segítségével itt is érdemes vázolni ezeket a körvonalakat. A már említett Jakab Vilma 1944. októberi bejegyzései a front átvonulásának drámai hangú, de pontosan gyakran fel nem fejthető leírását adják. Ezekből kiderül, hogy

³⁵ A CARE által folytatott adományozásról lásd például a következő kisfilmet: <https://www.youtube.com/watch?v=e4jduR842RA> (Letöltve: 2021. 03. 10.)

³⁶ Lásd például *Somogyi Hírlap*, 1946. január 17. 1.

³⁷ CSIKÓS Gábor–KISS Réka–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. MTA BTK–NEB, Budapest, 2015; PETŐ Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018; KUNT Gergely: *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019; L. BALOGH Béni (szerk.): *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.

az elrejteni kívánt ingóságok értékesebb darabjait a front első hullámában érkező, a faluban is harcoló szovjet katonák elvitték. Ezek az egységek azonban igen hamar el is tűntek a színről, esetükben nemi erőszak mintha fel sem merült volna. Az összességében nem világos és nem bizonyos, hogy a közel egy hónapos megszállás idején Jakab Vilmát vagy az akkor tizennyolc éves lányát megerőszakolták-e: „A háború véget ért nálunk november 16-án, ekkor mentek el Sándorék. November 16-án ment el az orosz tiszti konyha, négy hétig volt itt, akkor már nem féltünk, pedig nagyon sok minden megtörtént, míg ezek itt voltak. A harang megszólalt november 17-én, pénteken.”³⁸ Az bizonyos, hogy Sándort, Vilma fiát elvitték a Szovjetunióba, de ennek körülményeiről semmit sem tudunk. Az is biztos, hogy egy ideig az erőszaktól való rettegés töltötte ki a család napjait: „Két hétig nem mosdottunk, nem aludtunk, éhségtől, hidegtől, s a bujdosás rémségeitől megkínzott testünkön s ábrázatunkon. Adélt féltettem, sajnáltam, imádkoztam érte.”³⁹ Ezt követően azonban mintha normalizálódott volna a helyzet, a valóban megszűnt volna a félelem. Sőt, egy másik személyes dokumentumban Jakab Vilma egyenesen azt írja, hogy amikor megtudta, hogy a hozzájuk szállásolt konyhai alakulatot elvonulásuk után röviddel találat érte, és mindannyian meghaltak, sajnálta őket.⁴⁰

Bihartorda Bihar vármegye azon részén feküdt, amelyből több fennmaradt alispáni irat is tudósít a Vörös Hadsereg lakossággal szemben elkövetett cselekményeiről. 1945. április végén „Balmazújvárosra irányított 11 drb szarvasmarha közül Derecske és Berettyóújfalu között egy orosz főhadnagy 1 drb szarvasmarhát minden további indok nélkül elvitt az autójával”.⁴¹ Ugyanebből a dokumentumból tudható, hogy egy másik alkalommal kilenc juh jutott erre a sorsra, ezeket több orosz katona vitte el ellenszolgáltatás nélkül. Ennél nagyobb sebeket ejtő erőszaknak és családi tragédiának is maradt lenyomata.

³⁸ SANDOR Mária: I. m. 191.

³⁹ Uo. 190.

⁴⁰ Uo. 191.

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára (MNL HBmL) IV. B. 406/b 701.d 1436.

A Derecskei járás főszolgabírója 1944. november végén igyekezett a Bihar megyei alispán által segítséget kapni azokkal a beszállásolt szovjet katonákkal szemben, akik rettegésben tartották a lakosságot: „élelem, bor stb. utáni keresés ürügyével magánlakásokba behatolnak [...] a nőkkel szemben gorombán viselkednek, esetleg erőszakoskodnak”.⁴² Ezek a jelenségek a nyugati megyékben néhány hónappal később megismétlődtek, s világos, hogy az erőszak nem csak elvétve tartozott a rabláshoz, még akkor sem, ha nem is mindig járt együtt a kettő. 1945. március elején a Tolna megyei főispánhoz rémisztőbbnél rémisztőbb jelentések futottak be. Ezek között Nagyszékely esetében tárul eléink leginkább a helyzet, annak abszurd mivoltával együtt: „A lakosság állandó izgalomban él, a nők majdnem minden éjjel bujdosnak és futkosnak [...] Dr. Matyasovszki Andor menekült orvos 2 napi szolgálatot tartott a községben. Jelentése szerint a női lakosság 60% gonorreás fertőzött beteg, kéri alispán urat, hogy az orosz katonai hatóságok támogatásával a helyi gyógyszerár ezen betegség elleni megfelelő gyógyszerekkel láttassék el, mert a további fertőzés folytatódik, ennek meggátlása fontos közérdek.”⁴³ Zala megyéből pedig a Magyar Kommunista Párt írt panaszgyűjteményt a nagykanizsai szovjet katonai parancsnokságnak. A soproni orvosok azt kérték a megyei főispántól, hogy függessze fel az abortuszra vonatkozó szabályokat, mivel „Az orosz Vörös Hadsereg tagjai által Sopronban teherbe ejtett nők mind gyakrabban keresnek fel terhességük művi megszakítása végett.”⁴⁴ Jelen tanulmány kontextusát illetően a legfontosabb, hogy mindez 1946 nyarán is jellemző maradt, sőt – amint például egy Tatán 1946. július 2-án kelt jelentésből kitűnik – a helyzet az átvonuló egységek fegyvelmezetlensége és a korábbihoz képest növekvő lakásfoglalás miatt helyenként rosszabbá is válhatott.⁴⁵ Az egyénileg esetlegesen komplex érintkezési formák mellett tehát 1946-ban még az általános élmény a Vörös Hadsereg erőszakos fellépésétől és károkozásától való félelem lehetett. Ennek jelen-

⁴² L. BALOGH Béni: I. m. 93. dokumentum, 253–254.

⁴³ Uo. 123. dokumentum, 303.

⁴⁴ Uo. 129. dokumentum, 313.

⁴⁵ Uo. 172. dokumentum, 388.

tős szerepet tulajdoníthatunk a viszonyítási pontok kialakítása során.

Ha a magyarországi lakosok nem is az amerikaiakat tekintették ellenségnek, a felsőbb szintű UNRRA amerikai és brit adminisztrációjának gondolkodásából és működésének kategóriái közül azonban korántsem múlt el a harcok lenyomata. A DP-táborokban levő magyarok az „ex-enemy” kategóriában voltak feltüntetve, csakúgy, mint a németek, osztrákok és románok (az országok angol nevének megfelelő ábécérendben).⁴⁶ Ezen a listán Románia helye ellentmondásos, hiszen az ország 1944 augusztus végén átállt, és katonai egységei 1945 májusáig valóban harcoltak is magyar és német alakulatok ellen. Ennél is meglepőbb, hogy a „zsidó” mint etnikai-nemzetiségi kategória megformálására irányuló törekvések szintén nyomot hagytak a táblázatokon, vagyis valójában a szereplők gondolkodásmódján. Észre kell vennünk ugyanis azt a távolságot, amely a DP-táborokról készült statisztikák táblázatainak „Jews not determined by nationality” [Nemzetiség/állampolgárság szerint be nem sorolt zsidók] kategóriája és a között a tény között van, hogy a „zsidó” nem nemzetet és nyelvet, hanem vallást jelöl.

A magyar zsidóság történetéből is ismert, hogy ennek az alapképletnek 1939 előtt is számtalan árnyalata létezett. Márpedig Auschwitz-Birkenau legnagyobb létszámú áldozati csoportját a Magyarországról „zsidókként” deportált emberek alkották. Jelentős részük tudatában 1938-ban és 1944-ben döntő szerepet játszott a magyar identitás, sőt sokan egyáltalán nem is voltak zsidó vallásúak. Másrészt, a második világháború vége előtt a nemzeti-etnikai identitások nem feltétlen voltak merevek és kategorikusak, még azok esetében sem, akik politikai szerepet töltöttek be. Mi változott tehát 1945-ben? Amint Hannah Arendt nyomán Tara Zahra rámutatott, nem csak arról van szó, hogy a brit, amerikai vagy éppen kanadai adminisztrátorok másképp értették azt a szót, hogy „zsidó”, mint ahogy a náci állam kiépülése előtt, vagy a háború előtt értették volna, vagy hogy valójában

⁴⁶ UN Archives S-1387-0000-0058. dosszié németországi, ausztriai és olaszországi DP-táborokban levők nemzetiségi megoszlására vonatkozó táblázatai.

ők is „faji” kategóriákban gondolkodtak.⁴⁷ A táborlakók számára vált fontossá az identitásuk, illetve ezek az identítások ekkor váltak kizárólagossá.⁴⁸ Dunai Andrea a nyugati megszállási övezetben várakozó Magyarországról deportált DP-k életére vonatkozó tanulmánya két, Zahra elemzésében nem szereplő tényezőre mutat rá az identitás kapcsán. Egyrészt arra, hogy az évekre elhúzódó hazatelepítési eljárás, a várakozás is hatással volt a hazatelepedési szándékra, így pedig az identításra is. Dunai kutatásából az is kiderül, hogy a zsidóként deportált magyarok a DP-s lét alatt érdek-képviselői szervezeteket hoztak létre, illetve igyekeztek ezeket elismertetni mind a német területen fennhatóságot gyakorlókkal, mind az amerikai zsidó szervezetekkel. Ebbéli kudarcuk és sikereik is fontos tényezők voltak a további útra és önmeghatározásra nézve.⁴⁹ A „nemzetiség/állampolgárság szerint be nem sorolt zsidók” kategória kapcsán figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a Szovjetunió csak azzal a feltétellel támogatta az UNRRA- és a DP-táborok működését, ha minden szovjet állampolgárnak minősíthető személyt – beleértve a litvánokat, letteket és észteket – a Szovjetunióba repatriáltak. Sztálin terrorrendszerének antiszemita aspektusa miatt sokaknak az volt az érdeke, hogy ne derüljön ki, illetve ne kerüljön hivatalos listára etnikai hovatartozásuk.

A DP-ket osztályozó amerikaiak nézőpontja kapcsán két olyan tényezőt érdemes kiemelni, amelyet az utóbbi két évtizedben a Magyarországon rendre félrefordított „whiteness studies” hozott napvilágra. Egyrészt azt, hogy miközben az USA-ban a háború előtt is jelentősen befolyásolta, hogy egy bevándorló állampolgárrá válhat-e, a „colour”, „race” és „ethnicity” fogalmak éppen a második világháború hatásai nyomán kezdtek átformálódni. Az, amit a korábbi censzusok „race”-ként jelöltek, az a kulturális-nyelvi összetartozást kiemelő „ethnicity”-vé vált, míg a „colour”-t

⁴⁷ A „faji” gondolat „nyugati” és nem kizárólagosan náci gyökereire lásd még a MÉRCE sorozatát: <https://merce.hu/2021/01/05/aldozatisag-es-dekolonizacio-egy-merces-sorozat-tanulsagai/> (Letöltve: 2021. 01. 20.)

⁴⁸ Tara ZAHRA: Displacement, Family, and Nation in Postwar Europe. *The Journal of Modern History*, 2009/1. 45–86.

⁴⁹ DUNAI Andrea: Élet a galutban. Magyar-zsidó „hontalanok” (Displaced Persons) a nyugati megszállás övezetében. *Múlt és Jövő*, 2010/2. 58–82.

a „race” váltotta fel.⁵⁰ Ez ugyan a zsidóként regisztrált bevándorlókat direkt módon nem érintette, mivel őket – az írekkel, valamint a dél-, közép- és kelet-európai bevándorlókkal együtt jogilag fehérnek tekintették –, de jelzi, hogy a náci ideológia fajkonceptiója komoly politikai és jogelméleti kihívást jelentett az USA-ban is. Ennél is fontosabb figyelembe vennünk azt a tényt, hogy a zsidók számára az állampolgárság nem jelentett társadalmilag emancipált státust. A második világháború előtt számos amerikai zsidó mindennapi tapasztalata volt, hogy az előítéletek és a stigmák lehetetlenné tették számukra, hogy megbecsülve érezzék magukat, csakúgy, mint ahogy ez az olaszok, írek, lengyelek vagy magyarok esetében történt. A 20. század első felében a kelet-európaiaknak és a zsidóknak is nehéz útjuk volt az amerikai „fehérré” válásig.⁵¹

A magyarországi nevelőszülőknél levő gyerekek és általában a magyarországi lakosság az UNRRA-tisztviselők szemében leginkább az „ex-enemy non-Jewish” kategóriába tartozhatott – s emellett minden bizonnyal ritkán felejtették el, hogy a Szovjetunió megszállási övezetében járnak. Az *ex-enemy* azonban – a németországi németek esetével szemben – itt nem jelentette azt, hogy a lakosság teljesen segély nélkül maradt volna. Voltaképpen Sommer és Adams háttére és személye is azt jelezte, hogy az ország „volt ellenség” jellege nem jelent merev címkét és távolságtartást. Az azonban e státus miatt volt, hogy a túlélést biztosító élelmiszeren és felszerelésen kívül fejlesztési-újjaépítési források nem érkeztek az országba.

A köszönőlevelek jelentős része ruhákra vonatkozik, élelmiszer – ezen belül is tej – csak egyszer van nevesítve. Az világos, hogy a nevelőszülők által nevelt gyerekek, illetve maguk a családok jellemzően valóban súlyos ruházatkodási szegénységben éltek. A télikabát hiányának említése akkor kap különös súlyt, ha figyelembe vesszük, hogy az 1946–1947-es tél az évszázad egyik leghidegebb tele volt Magyarországon is. Erre a körülményre

⁵⁰ Philip Q. YANG–Kavitha KOSHY: The “Becoming White Thesis” Revisited, *The Journal of Public and Professional Sociology*, 2016/1. Article 1. Forrás: <https://digitalcommons.kennesaw.edu/jpps/vol8/iss1/1> (Letöltve: 2021. 03. 18.)

⁵¹ Uo.

alább még visszatérek. Érdekes, hogy további kérdés csak elvétve fordul elő, a segélyezettek többsége tehát egyszeri alkalomnak tekintette a kapcsolatot.

A gyerekektől idézett levelek a vasi Rumtól a hajdúsági Hajdúhadházig rajzolják ki a gyermekotthonok topográfiáját, mindamellet az is látszik, hogy a segítségben részesült intézmények térbeli eloszlása korántsem volt egyenletes. Kivehető egy nyugat-dunántúli, egy délnyugat-dunántúli és egy, a Dunától keletre fekvő, Kecskemét környéki csomópont, amelyeken kívül Hajdúhadház magában áll. Kecskemét súlya jó eséllyel Sommer származásával és emlékeivel, esetleges családi kapcsolataival magyarázható. Felvethető persze, hogy ezek a térbeli hézagok a források pusztulása miatt mutatkoznak. Ennek ellenőrzésére csak a korabeli napilapok jöhetnek szóba. Az *Arcanum* online felületének periodika-adatbázisában futtatott keresés azonban szintén jelentős különbségeket mutat a földrajzi eloszlásban. Az UNRRA-val kapcsolatos híradás 130-200 alkalommal tűnt fel Miskolcon, Szegeden, Kecskeméten, Makón és Debrecenben megjelenő napilapokban, valamint a Pécsen megjelenő *Dunántúli Népszavában*. Ezenkívül a *Somogyi Hírlap* 87, a *Fehérvári Kis Ujság* 75, a szombathelyi *Vas Népe* 67 alkalommal említette az UNRRA rövidítést. Ehhez képest a *Fővárosi Közlöny* 86 hírébe került be, számos területről viszont vagy az adatbázis hiányossága, vagy az említések tényleges hiánya miatt semmit sem tudunk mondani. Az országos lefedettségű lapok UNRRA-val kapcsolatos híradásainak földrajzi megoszlása ebben nincs benne, ezek rendszerezése egyelőre meghaladta a lehetőségeimet. Összességében az látható, hogy a köszönőlevelek alapján körvonalazott kapcsolatokon kívül Miskolc és Pécs került még a budapesti misszió fókuszába. Ez utóbbiak levéltári ellenőrzése szintén a jövő feladata.

A térbeli rajzolat vezet el ahhoz kérdéshez, hogy vajon honnan tudta a misszió, hogy mire van szükség, s általában milyen tudással rendelkezett, valamint hogyan szerzett információt a gazdasági és anyagi viszonyokról. A *Budapest* című lap akkori felelős szerkesztőjének tollából 1946 decemberében megjelent, – ritka forrásként – fényképeket és fontos kimutatásokat is tartalmazó összefoglaló szerint a misszió négy osztályának vezetői

érkezésük után késedelem nélkül az egész országot bejárták, s így mérték fel az igényeket.⁵² Az információszerzés jelentőségét mutatja, hogy a misszió gyakorlatilag már Sommer érkezése napján levelet küldött Nagy Ferenc miniszterelnöknek és a miniszterelnök-helyettesnek, vagyis Rákosi Mátyásnak, amelyben a gazdaság állapotára vonatkozó rendszeres adatszolgáltatást kért, s ehhez formanyomtatványt is csatolt.⁵³ A budapesti misszió az UNRRA európai regionális központja felé fennálló negyedéves jelentési kötelezettségének a Közellátásügyi Minisztérium IV. osztályától kapott adatok alapján tett eleget.

Felvethető a kérdés, hogy az UNRRA vajon milyen lobbierővel bírt a kormánynál, befolyásolhatta-e a kormányzati döntéseket. A misszió a kormány és a különböző segélyszervezetek közötti megbeszéléseken került közvetlen, személyes kapcsolatba a miniszterelnökkel, illetve – magától értetődően – Bárányos Károly (1892–1956) közellátási, majd földművelésügyi miniszterrel, és ezen minisztériumok tisztviselőivel is kapcsolatban állt. Néhány, a személyes és intézményi érdek határvidékén felmerült és az UNRRA missziójához beérkezett kérésből érzékelhető, hogy az UNRRA rendelkezett lobbierővel a minisztériumban. Beznák Aladár (1901–1959) kutatóorvos, aki éppen 1946-ban vette át a Tihanyi Magyar Biológiai Kutatóintézet vezetését, azt jelezte az odalátogató, később mezőgazdasági oktató és ismeretterjesztő munkája révén Nagy-Britanniában ismertté váló Derek Henry Chapmannek⁵⁴ és Lucy Wilcox Adamsnek, hogy a kutatások újjászervezéséhez szükséges anyagokat teherautó nélkül nem, vagy csak rendkívüli nehézségek árán tudja beszerezni, s a minisztérium visszarendelte azt a tehergépjárművet, amelyet az UNRRA-tól (illetve Kanadából) segélyként érkező százas kontingensből

⁵² LESTYÁN Sándor: Az UNRRA Magyarországon. *Budapest*, 1946/12. 471–482.

⁵³ UN Archives S-1386-0000-0034.

⁵⁴ Derek H. Chapman (1913–?) a 2000-es években bezárt, korszakos jelentőségű mezőgazdasági és agroökológiai kutató- és posztgraduális képzési központ, a kenti Wye College tanára lett. Lásd közös munkáját a korszak egyik fontos festőjével és illusztrátorával: Derek Henry CHAPMAN–Evelyn DUNBAR: *A Farm Dictionary*. Evans, London, 1953.

korábban megkapott.⁵⁵ Egy 1946. szeptember 20-án megjelent szegedi napilap kishíréből kiderül, hogy háromtonnás Chevrolet teherautókról volt szó.⁵⁶ (Érdemes megjegyezni, hogy egy 1946 szeptemberére vonatkozó adatsor csak 46 UNRRA-teherautó által megtett kilométereket regisztrált, 33 az ipari minisztériumhoz, míg több egyes nagyvárosokhoz került.⁵⁷)

A kormányon kívül a budapesti misszió több tudományos igényű adatszolgáltatásra képes, korszerű módszertannal dolgozó intézettől is kapott információt, így például a Magyar Közvéleménykutató Intézettől és a Magyar Gazdaságkutató Intézettől is. 1946 júniusában a pártok és szakszervezetek tulajdonában levő médiakonglomerátum, a Magyar Központi Híradó Rt. keretébe tartozó Közvéleménykutató Intézet a budapestiek körében mérte fel, hogy mit gondolnak a külföldről érkező segélyszállítmányokról, és mit várnak azoktól. A kutatásról készült jelentés az eredményeket szabad és kötött foglalkozásúakra, valamint nemekre bontva közölte. A kérdőíven belül az a kérdés árul el legtöbbet, amelyik kapcsán a legkevésbé mutatkozott túlnyomó véleménytöbbség. A 2500 megkérdezett 6-7%-a nem válaszolt arra a kérdésre, hogy mi alapján osztaná szét a segélyeket, a válaszadók relatív többsége, kategóriától függően 32-38%-a pedig egy elsöre különösen hangzó kategóriát jelölt meg: „rászorultság, érdem”. Emellett a „szegénység” külön kategóriát alkotott, amely csak 13-15%-ot kapott. A „betegek” és a „gyermekek” kategóriákat még ennél is kevesebben preferálták, míg a „csak a dolgozók”-at többen, a kötött foglalkozású férfiak 17,1%-a és a szabad foglalkozású nők 10%-a látta volna szívesen kizárólagos kategóriaként.⁵⁸ A felmérésből nem derül ki, hogyan állt össze a minta, s hogy például kimaradtak-e a munkanélküliek és az inaktívak (munkaképtelenek, idősek, nem dolgozó nők) a megkérdezettek köréből. A rászorultság és az érdem nem szinonimák, míg a rászorultság és a szegénység sokkal inkább. Az eredményt

⁵⁵ UN Archives S-1386-0000-0090 [Contributed supplies] Tihanyi Magyar Biológiai Kutatóintézet.

⁵⁶ *Szegedi Kis Újság*, 1946. szeptember 20. 2.

⁵⁷ LESTYÁN Sándor: I. m. 479.

⁵⁸ UN Archives S-1386-0000-0032.

úgy fordíthatnánk le, hogy a budapesti megkérdezettek mintegy harmada a társadalmi hasznosságot tartotta a legfontosabb olyan kritériumnak, amelyet a segélyek kiosztásánál figyelembe kell venni. Ez a fogalomban megjelenő gondolkodásmód azt tükrözi, hogy az Egresi Katalin által bemutatott szociálpolitikai sokszínűségből végül is a workfare elvű és a középosztályt előtérbe helyező felfogásnak volt a legnagyobb hatása.⁵⁹ Azt, hogy a megkérdezetteknek csak 3-5%-a bízta volna a pártokra a segélyek elosztását,⁶⁰ abban a kontextusban kell látnunk, hogy a kérdőíveket néhány héttel a B-listázást előíró kormányrendelet megjelenése után kérdezték le.

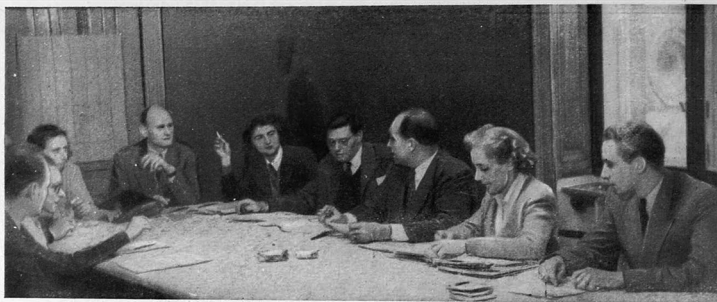
A felmérés készítése körüli hetekben megtartott, a segélyezésben érdekelték széles körének bevonásával zajlott, a ruha és az élelmiszersegélyek elosztásáról szóló minisztériumi megbeszélések alapján a közvélemény-kutatás eredményének nem volt döntő hatása a ténylegesen követett elosztási elvekre. Az UNRRA budapesti missziójának jóléti (welfare) programokért felelős tisztviselője, Frank Curtis felszólalásában a ruhaneműk szétosztásában első helyen a leghátrányosabb helyzetű gyermekeket szerepeltette, és általában a gyerekek kerültek előtérbe. A felnőtt csoportokra vonatkozóan ekkor még nem volt világos prioritási lista, de az „érdem” fel sem bukkant a lehetséges szempontok között:

A felnőtteket illetően egyelőre nem állapodtunk meg: egy javaslat a hadikárosultakat, a hadiözvegyeket, a mezőgazdasági munkások családjait és a 20 hektárnál kevesebb földhöz jutott embe-
reket, az ipari munkásságot és a hajléktalanokat segítené. Mivel nincsenek pontos adataink ezen csoportok méretére vonatkozóan, a megbeszélés tárgyát képező ruhaadományból azok fognak részesülni, akik a háború által különösen elpusztított területen élnek.⁶¹

⁵⁹ EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon – Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. A kérdőív értelmezéséhez a két világháború közötti időszak szakértője, Paksa Rudolf vázolta számomra a kor társadalmának legfőbb jellemzőit.

⁶⁰ UN Archives S-1386-0000-0032.

⁶¹ UN Archives S-1386-0000-0032.

Az UNRRA, dán, svéd és svájci segélybizottságok és a magyar elosztószervek meghívottai ülésének (középen Mr. Curtis)
Заседание уполномоченных датских, шведских и швейцарских комитетов по помощи ЮНРРА и венгерских распределительных органов (в центре — г-н Куртис)

Session of the representatives of the UNRRA, the Danish, Swedish and Swiss Relief organisations (Mr. Curtis in center)
Séance commune de l'UNRRA et des comités de secours danois, suédois et suédois, avec les organes de distribution hongrois (au milieu d'eux M. Curtis)

nehogy az UNRRA-szállítmányokat politikai fegyvernek lehessen kihasználni egyes országok javára. Nálunk például számtalanszor előfordult, hogy St. L. Sommer fődelegátus előtt a segélyezett kórház, vagy más szociális intézmény Amerikának köszönte meg az UNRRA-adományt. A fődelegátus ilyenkor minden esetben hangsúlyozta, hogy az UNRRA nem az Egyesült Államokat, hanem 48 nemzetet, 48 tagállamot jelent, s az csak véletlen, hogy az ő személyében amerikai állampolgár áll a magyar misszió élén.

Az UNRRA-nak az elosztásra vonatkozó alapszabályai minden tekintetben indokoltak. Az első (1914–1918) világháború után, számtalan önkéntes szervezet ontotta a segélyszállítmányokat Európába. Nem volt központi testület az irányításra, így a segély aránytalanul oszlott meg a különböző országok között, ugyanakkor pedig gyakran felhasználták politikai célokra. Az UNRRA a legtisztább szociális szempontokat tűzte ki maga elé

Milyen szerep jut mégis az UNRRA-nak a kiosztásban?

A kiosztóbizottság tagjai állapítják meg, hogy az egyes szociális szervezeteknek mennyi és milyen segítségre van szükségük a rendelkezésre álló készletekből; s ebben a bizottságban az UNRRA felügyel arra, hogy az elosztás elsősorban méltányos alapon történjék, másodsorban valóban oda jusson, ahol legnagyobb a szükség. A bizottságban minden külföldi önkéntes segélyszervezet delegátusa képviselve van. Képviselve vannak azok is, akik a magyar jóléti szerek egy-egy megbízottal, továbbá a miniszterelnökség és az érdekelt minisztériumok. A négy albizottság (ruházati, élelmezési, gyógyszer és úgynevezett tervbizottság, azaz jóléti bizottság) a saját problémáival foglalkozik. A terv-, azaz jóléti bizottság arra törekszik, hogy a kiosztásnál előnyben részesítse az ország különleges jóléti intézményeit. Ez alatt azt kell érteni, hogy a magyarországi cukorbetegség számára

például elegendő inzulinkészletet kell biztosítani. A feladatot egy külföldi segélyszervezetre bízzák, amely azután gondoskodik, hogy az inzulin, a szükségelt mennyiségben, valóban megérkezésk. Ilyen körülmények között nem fordulhat elő, hogy egyes kevésbé szükségelt juttatásokból fölös mennyiség érkezik, ugyanakkor pedig a hiányoltakból semmi, vagy kevesebb annál, amit a körülmények megkívánnak. Más szóval tervszerűen történik a külföldről érkező szállítmányok meghatározása és mennyiségi megállapítása is.

Hasonló terv-, azaz jóléti bizottságok működnek az ország minden vármegyéjében és a megyei városokban. Ezek beküldik ajánlásait a nagybizottságnak és felügyelnek a segélyek kiosztására. A bizottságok nem politikai, hanem jóléti és szociális szempontok figyelembevételével alakultak és ezzel a célkitűzéssel is működnek.

Az UNRRA térítés nélkül, ajándékba

3. ábra. Megbeszélés az UNRRA, a svéd, dán és svájci Vöröskereszt, valamint a magyarországi minisztériumok képviselői között.

(Forrás: Lestyán Sándor: Az UNRRA Magyarországon. Budapest, 1946/12. 476.)

Ezen az 1946. június 21-i egyeztetésen Curtis azt javasolta, hogy a ruhaelosztással kapcsolatban a célcsoportokat szociális felügyelők és albizottságok határolják körbe. A találkozó jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy ekkorra az élelmiszersegély szétosztására vonatkozóan már jóval pontosabb, az egyes kategóriák létszámát és részesedését is tartalmazó tervek álltak rendelkezésre. A döntéseket egy, a segélyszervezetek képviselőiből álló végrehajtó bizottság terjesztette fel a június 21-i találkozéhoz hasonló összetételű, nagyobb létszámú testület elé.

Összességében az UNRRA budapesti missziója által gyűjtött információ mennyisége és minősége azt jelzi, hogy a vezetői a közjó felől értelmezett racionális segélyakció kialakítását tűzték ki célul. A segélyezettek kategóriái között a gyermekeket és a háború áldozatait prioritásként jelölték meg. Előbbi tükrözte mind a humanitárius hagyományt, mind a második világháború utáni évekre jellemző, jövőorientált korszellemet, utóbbi pedig azt jelezte, hogy az UNRRA számára a magyar lakosság nem ugyanúgy tartozott az ex-enemy kategóriába, mint ahogyan a németországi németek.⁶²

Éhség és időjárás mint információ

A magyarországi UNRRA-missziónak valójában már 1946. júniusban is voltak adatai arról, hogy vajon mennyien lehettek a rászorulóok, a szegények, s hogy ez abszolút értékben milyen életminőséget jelentett. A gazdaság működőképességét és a hiány mértékét illetően Sommer és kollégái az első időszakban Thomas Balogh, vagyis Balogh Tamás (1905–1985), a nemzetközileg már akkor is ismert közgazdász 1946 márciusában elkészült rövid összefoglaló jelentésére tudtak támaszkodni. Ennek alapján különösen a városi lakosság volt alultáplált, s éves szinten alig félmillió tonna gabona volt elérhető számára. Balogh számítása szerint a sem a nehéz fizikai munkát végzők, sem a földművesek, sem a bányászok közé nem tartozó magyarországiak esetében még a nagyon alacsony, napi 1000–1500 kalória bevitelét jelző kormányzati becslés is túl optimista volt. Balogh összegzése figyelmeztet, hogy igen rossz termés várható, mivel a téli búza már tavasszal tönkrement a szárazság és a rágcsálók miatt, s a májusi esők elmaradása esetén tovább csökkenhet az általa 1,2 millió tonnásra becsült gabonatermés tényleges mennyisége. Balogh jelezte, hogy a kormánynak az év végéig 30 000

⁶² A „gyermek” 1945 utáni jelentéseiről lásd Dóra VARGHA: *Polio Accross the Iron Curtain. Hungary's Cold War with an Epidemic*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 36–45.

tonna gabonára és havi 840 tonna zsírra van szüksége ahhoz, hogy fenntartsa a jegyrendszert.⁶³

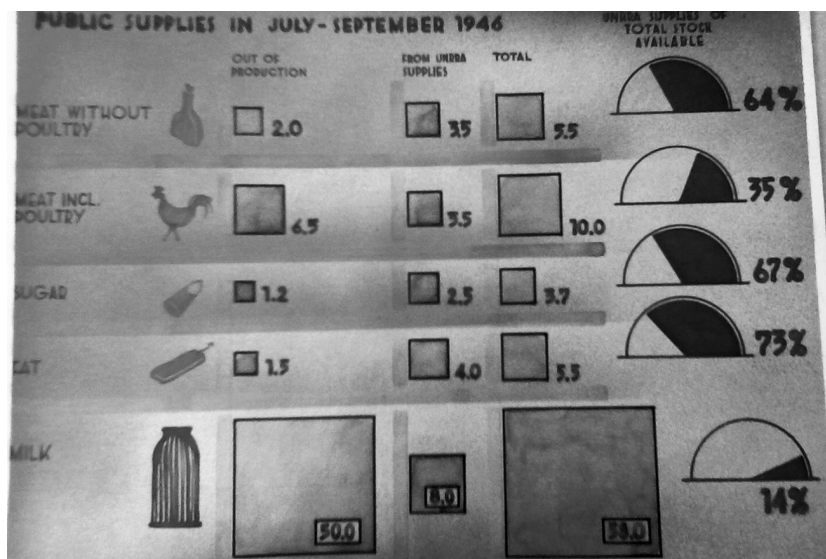
Fél évvel később, a nyár végén az UNRRA washingtoni központjához tartozó agrár-újjaépítési részleg római irodájában dolgozó Derek Henry Chapman Sommer kérésére kéthetes tanulmányútra érkezett, s útvjáról részletes jelentést tett. Mivel adatainak összegyűjtése érdekében szakértők tucatjaival konzultált, a dokumentum kiváló pillanatképet ad az 1946 augusztusában az UNRRA rendelkezésére álló akkori információkról.⁶⁴ Chapman úgy látta, hogy a kérdés egyik kulcsa az állatállomány, amely drasztikusan csökkent, rossz állapotban volt, és tulajdonosai, tartva a rekvirálásoktól, nem is érdekeltek az állomány feljavitásában. Így a szakértő a vele közöltek alapján úgy ítélte meg, hogy a szarvasmarha-állomány tizenkét, a juhállomány huszonhárom év alatt regenerálódhat, egyedül a sertések esetében van rá esély, hogy az állomány három év alatt visszaálljon a háborús pusztítás előtti szintre. A földreform kapcsán azt emelte ki, hogy egyes ipari termények, főként a cukorrépa és a dohány termelése drasztikusan vissza fog esni, míg például a paprikáé, a babé és a zöldségeké növekedni fog. Chapman javaslatai között már ott szerepelt, hogy az ENSZ már létező Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO) az UNRRA erőforrásait meghaladó módon, szakemberek küldésével, tenyésztóprogramokkal, laboratóriumi felszereléssel és szakkönyvtárak felszerelésével kellene támogatnia a magyarországi mezőgazdasági kapacitás helyreállítását. Chapman jelentése azért is emelkedik ki az UNRRA általam eddig megismert levéltári anyagán belül, mert ebben jelenik meg legmarkánsabban, hogy az ellátási problémák egyik fő oka valójában a szovjet katonai megszállás.

A misszió összességében az élelmiszerhelyzetről rendelkezett a legtöbb adattal. Ezen a téren az adatgyűjtés jellege azt sugallja, hogy az UNRRA az ország egészének ellátásában gondolkodott. A gazdaság többi ágától eltérően ezen a téren ugyanis a misszió levéltárában megmaradt iratok a jóvátétel által jelentett teherrel,

⁶³ UN Archives S-1386-0000-0035.

⁶⁴ UN Archives S-1386-0000-0034.

a jegyrendszer működtetéséhez szükséges élelem mennyiségével és fajtáival, valamint a szükséglet és a termés különbségével és ennek tényezőivel foglalkoznak. Az eddigi forrásfeltárásból nem világos, hogy valóban minden havi, illetve negyedéves jelentés elkészült-e 1946 májusa és 1947 áprilisa között, az azonban látható, hogy az élelmezés területén – a ruhaneműk, az egészségügyi felszerelés és gyógyszerek esetétől eltérően – nem pusztán a rendelkezésre álló segély észszerű szétosztási szándékáról volt szó, hanem érdemi beavatkozásról. 1946 nyarára az rajzolódott ki, hogy a lakosságnak kiosztott cukor harmada, a tej 17%-a és szinte az összes húskészítmény az UNRRA ellátóláncán keresztül érkezett.⁶⁵ Az UNRRA által készített ábrából kitűnik, hogy ez a segítség olyan jelentős volt, hogy 1946-ban a segélyszállítmányok számos termék esetében az országban rendelkezésre álló mennyiség többségét tették ki.

4. ábra. Az UNRRA magyarországi közellátásban játszott szerepét ábrázoló diagram.

(Forrás: UN Archives S-1386 Chronological Files. Week 21, Oct 6-12 1946.)

⁶⁵ UN Archives S-1386 Chronological Files Week 21, Oct 6–12 1946.

Egy Sommernek címzett, a londoni európai UNRRA regionális irodájából küldött üzenet arról is tanúskodik, hogy 1946 júliusában az UNRRA-val kapcsolatos várakozások már túlléptek a valószínűségeken. Az üzenet szerint ha a kormány továbbra is egyből kiosztja a segélyszállítmányokat, az olyan mértékben befolyásolja az árakat, hogy nem tud megvalósulni a fizetőeszköz stabilizációja. A hirtelen nagy mennyiségben megjelenő élelmiszerek (például a szalonna, az olaj, vagy a tejpor) ugyanis – még a kötött gazdálkodás keretei között is – leszorítják az adott termék értékét, így a helyi termelők nem lesznek érdekeltek az adott termékek előállításában. Vagyis végeredményben tovább nő a hiány és ezzel az infláció. A központból érkező üzenet azonban azt is lehetségesnek tartja, hogy több ellátmány érkezzen, s valóban az UNRRA váljon a stabilizáció fő eszközévé:

Tudok érvelni a döntéseid mellett, ha itt kikérik a véleményemet, és igyekszem elérni, hogy kérsédnek megfelelően több szállítmányt engedélyezzenek. Azt hiszem, hogy kedvező a légkör, mivel mind itt [Londonban], mind Amerikában egyfajta büntudatot lehet érzékelni a Trianonnal kapcsolatban hozott kedvezőtlen döntés nyomán.⁶⁶

A fenti távirat is arra figyelmeztet, hogy mintha egy rövid időre, a mélypontból éppen kijöve, egy nagy visszalendülés ábrándjában élt volna a közvélemény egy része. 1946. május–júniusa ugyanis valódi mélypont volt. A Baloldali Blokk médiahadjárata a szovjet katonák ellen Gyöngyös környékén elkövetett gyilkosságok kapcsán Kiss Szalézt és rajta keresztül számos kiszagda politikust is fasiszta szervezkedőnek állított be. Ez az ügy valószínűleg azért volt olyan fontos a baloldalnak, mert igazolta a B-listázás szükségességét, illetve elterelte a figyelmet arról a tényről, hogy a Baloldali Blokk reménykeltő kijelentései ellenére a Washingtonban zajló béke-előkészítő tárgyalások alapján Magyarország csak a trianoni határaitra számíthatott.⁶⁷ A fe-

⁶⁶ UN Archives S-1386-0000-0044. [Economics Files] Dátum nélkül, de minden valószínűség szerint 1946. május 7-e, a Külügyminiszterek Tanácsa döntése utáni időszakban.

⁶⁷ Azt a kortárs olvasók csak sejtették, hogy a vallomások mögött bestiális kínzások álltak.

szűlség a koalíció szétesésével és a polgárháború rémével fenyegetett. Ekkorra az infláció egyre szorosabb kötött gazdálkodást tett szükségessé, amely viszont egyre nehezebben kezelhető helyi szintű politikai és társadalmi ellentéteket szított. A fizetőeszköz stabilizációjára irányuló tervek azonban a mindennapi anyagi lét alapjainak rendezését vetítették előre. Ebben a hangulatban készítette el a kormány a „Terményfelhasználási előirányzat az 1946/47-es gazdasági évre” című tervét, amely tudatosan nem számolt a jótételi kötelezettségként és a Vörös Hadseregnek teljesítendő szállításokkal, miközben a valós termést az előzetesen kalkuláltnál 10-15%-kal jobbra becsülte. A tervezet arra jutott, hogy búzából és rozsból a hiány 19 000 tonna lesz, míg kukoricából ennél jelentősen nagyobb többlettel számolt.⁶⁸ Ez az optimizmus azonban alaptalannak bizonyult.

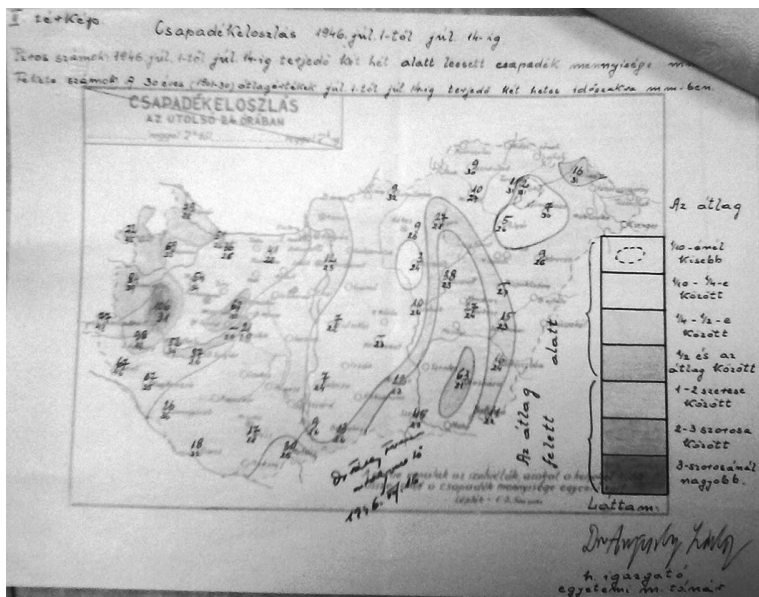
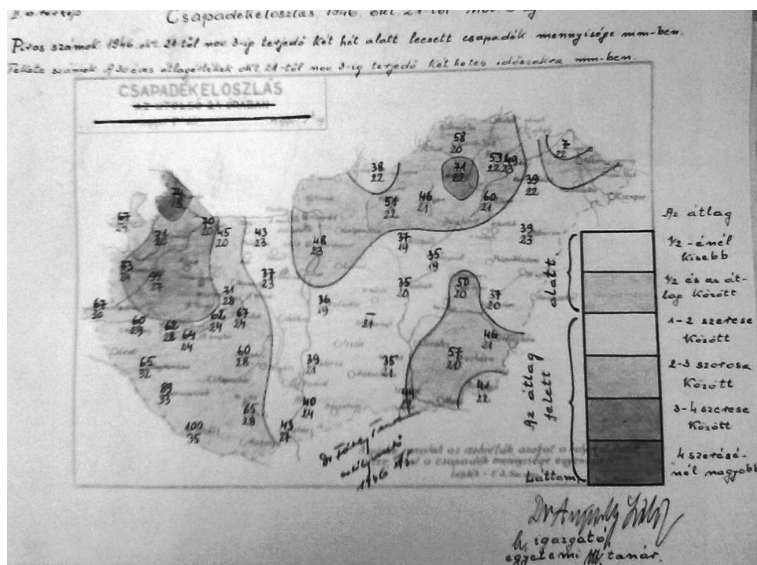
Nem véletlen ugyanis, hogy éppen ekkortól, 1946 augusztusától jelennek meg a misszió levéltári anyagában az angol nyelvű, de magyar kutatók által jegyzett és magyar nyelvű térkép-vázlatokkal kiegészített meteorológiai jelentések.⁶⁹ Ekkor vált ugyanis világossá, hogy az ellátási-élelmezési helyzet még az 1946. június-júliusban kalkuláltnál is rosszabb lesz az év utolsó periódusában. A hosszan tartó aszályt augusztus közepén pusztító viharok követték. Az október eleji számítások szerint az élelmiszerhiány rozsbán és búzában 33 000 tonna, kukoricában további 18 000 tonna, burgonyában pedig 39 000 tonna volt.⁷⁰ Az időjárás hatásainak ezzel azonban még nem volt vége. A magyarországi UNRRA vezetése már 1947 februárjában úgy értékelte, hogy 1946–1947 tele több évtizedes viszonylatban is a legkeményebb volt.⁷¹ Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy sem az aszály, sem a szokatlanul hideg tél nem korlátozódott a Kárpát-medence területére. Jól ismert, hogy ekkor a Szovjetunióban is éhínség volt, míg Stephen Wheatcroft egyenesen arra jutott, hogy 1946–1947-ben valójában világelelmezési válságról kelle-

⁶⁸ UN Archives S-1386-0000-0044. [Economics Files] Terményfelhasználási előirányzat az 1946/47-es gazdasági évre.

⁶⁹ UN Archives S-1386-0000-0081. [Agriculture].

⁷⁰ UN Archives S-1386-0000-0014.

⁷¹ S-1386 Chronological Files. Monthly Report February 1947.

5–6. ábra . Az 1946. júliusi aszályos és az 1946. októberi átlagosnál jóval csapadékosabb időjárást mutató térképek.

(Forrás: UN Archives S-1386-0000-0081 [Agriculture])

ne beszélünk, amelynek kialakulásában az aszály játszott a kulcsszerepet, s amelyet többéves városi élelmiszerhiány előzött meg.⁷² A szovjetunióbeli helyzet azért is releváns, mert az ottani válsággal kapcsolatban több kutató is feltette már a kérdést, hogy vajon mennyiben lehetett valóban az időjárást okolni a kialakult krónikus hiányért, s mennyiben volt ez az elosztással kapcsolatos, állami szinten meghozott döntések eredménye. V. F. Zima gyakran idézett elemzése szerint az 1946–1947-es válságot Sztálin parasztellenessége mélyítette tragikus éhínséggé.⁷³ Azt ugyan Nicholas Ganson monográfiája világossá teszi, hogy ez a kijelentés ebben a formában nem tartható,⁷⁴ ezzel együtt azonban egy további kutatásban érdemes lenne feltenni a kérdést, vajon a Magyarországon tartózkodó megszálló szovjet katonai alakulatok igényeit és fellépését, valamint a jóvátételi igényeket hogyan befolyásolta a szovjetunióbeli hiány, s hogy ez hogyan hatott vissza az 1946–1947. téli magyarországi élelmiszerhiány mértékére.

A budapesti UNRRA-misszió utolsó, 1947 februárjára vonatkozó havi gazdasági jelentése szerint az az év augusztusáig várhatóan beszolgáltatott gabona összesen alig fogja kitenni a nem őstermelők ellátásához szükséges mennyiséget, s ezenfelül még további közel 180 000 tonnára lenne szükség. Ez a szám úgy jött ki, hogy a jóvátételt összesen 84 000 tonnára, a Vörös Hadsereg közvetlen igényét 17 000 tonnára lehetett becsülni, s ezeken felül több tizezer tonna vetőmagra is szükség volt.⁷⁵ A mindezek miatt őszre előállt újabb ellátási válságot a magyar kormány egy, az UNRRA keretei között nem megszokott pénzügyi megoldással, hitelkérelemmel próbálta áthidalni, ezt azonban a szervezet ve-

⁷² Stephen G. WHEATCROFT: The Soviet Famine of 1946–1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective. *Europe-Asia Studies*, 2012/6. 987–1005. Forrás: <http://dx.doi.org/10.1080/09668136.2012.691725> (Letöltve: 2021. 03. 05.)

⁷³ V. F. ZIMA: *The Famine of 1946–1947 in the USSR: Its Origins and Consequences*. Edwin Mellen, New York, 1999.

⁷⁴ Nicholas GANSON: *The Soviet Famine of 1946–47 in Global and Historical Perspective*. Palgrave Macmillan, New York, 2009.

⁷⁵ UN Archives S-1386-0000-0033. Survey of Hungary's Economics during the month of January 1947. 8–9.

zetése elutasította. Annyit viszont valóban sikerült elérni, hogy a négy millió dolláros keret további egymillióval bővüljön. A problémát 1946 vége felé leginkább az jelentette, hogy a globális élelmiszer-problémák miatt rendkívül nehézze vált a magas kalóriatartalmú termékek, főképp a zsír beszerzése, s ennek következtében a tervezett szállítások alig több mint fele teljesült.⁷⁶

A korai szovjetizáció kérdése az UNRRA-misszió tükrében

A második világháború végének hetvenéves évfordulója évében az látszott, hogy az 1945-ös év magyarországi politikai jelentőségéről két történészi értékelés tekinthető fajsúlyosnak. Az egyik, elsősorban Bibó Istvánhoz visszavezethető értelmezés szerint, amikor a Vörös Hadsereg 1944 karácsonyán körbezárta Budapestet, egy átmeneti időszak kezdetén jártunk, amelynek kimenetelét – az 1948-as Rákosi-féle hatalomátvételt – nem lehetett egyértelműen előre látni. Ebben az értelmezésben az 1947-es év valóban fordulatot hozott, ekkor nyílt meg az út a szovjetizáció felé.⁷⁷

A másik értékelés szerint azonban már 1944 végén is a kommunista manipulációt, sőt mesterterv megvalósítását kell látnunk minden döntés mögött, s valójában egy percre sem volt kérdéses, hogy Magyarországon kommunista diktatúra következik. Ez utóbbi nézetet 1990 után egymástól függetlenül több kutató – például Gyarmati György, Borhi László és Ungváry Krisztián – is kifejtette.⁷⁸ A korai szovjetizáció tézisét 2015-ben a Vidéktörténeti Kutatócsoport nagyszabású *Váltoállítás* című kötete fogalmazta meg újra, és írta le rendszeresen, több régió és szakpolitikai terület – kiemelten a földosztás – vonatkozásában.⁷⁹ Az antitotalitárius szemlélet regionális léptékű olvasatá-

⁷⁶ LESTYÁN: I. m. 472–473.

⁷⁷ Lásd HORVÁTH Sándor–BÓDY Zsombor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 7–8.

⁷⁸ A reflexiók között lásd például FEITL István: Vita a parlamentarizmusról 1944 és 1949 között. *Múltunk*, 2018/2. 238–258.

⁷⁹ CSIKÓS Gábor–KISS Réka–Ö. KOVÁCS József: I. m.

nak egyik kulcsa, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum és az 1941 előtti szovjet–német együttműködés legalább akkora figyelmet kapjon a háború kirobbantása kapcsán, mint a Franciaország, Nagy-Britannia és Németország közötti viszonyrendszer.⁸⁰

Az UNRRA tevékenységéből az antitotalitárius tézisre vonatkozóan leszűrhető tanulságok szempontjából itt két, a kronológiát és a horizontok különbségeit a fenti nézeteknél alaposabban figyelembe vevő, a közelmúltban született újragondolásra hívom fel a figyelmet. Az egyik Ständeisky Éva *Demokrácia negyvenötben* című kötete,⁸¹ amelyben a szerző fő állítása a következő:

Negyvenötben is létrejött egy sajátos népuralom, amelynek legjellemzőbb, legérdekesebb alakváltozatai a hatalomnélküliség, az állam felbomlásának, szétesésének idején jöttek létre. Abban a kényszerű helyzetben, amikor a régi kormány és közigazgatás már nem, az új állami adminisztráció még nem működött, a mindennapi élet azonban kikövetelte az új közformák megjelenését, hiszen szervezetlenül, irányítatlanul nem tud létezni az ember [...] Egyre többen vonják kétségbe negyvenöt – amely, mint fentebb már kifejtettem, az én értelmezésemben az 1944 vége és az 1946 eleje közötti időszak gyűjtőneve – demokratikus jellegét. Negyvenötben kialakult Magyarországon a háborúban vesztes országot sújtó megszállás ellenére valamiféle jogállamiság, s ha ellentmondásosan is, de működött az egymás ellenőrizhetőségére épülő demokrácia.⁸²

Ennek értelmében az UNRRA tevékenysége egy átmeneti pillanatban, éppen akkor kezdődött, amikor a demokratikus közélet kezdett szűkülni, s átalakult egy másik folyamattá.

Ehhez kapcsolódik a másik fontos és viszonylag új tézis, amely a budapesti Országházban tartott konferencia anyagát tartalmazó, Mitrovits Miklós által szerkesztett *Sztálin árnyékában* című kötetben olvasható. Ebben Mark Kramer egy olyan új regionális léptékű szintézissel állt elő, amely jelen tanulmány számára is

⁸⁰ MITROVITS Miklós: A Molotov–Ribbentrop-paktum háttere – Legendák és tények. *Közép-Európai Horizontok*, 2020/1. 19–36. Forrás: <http://horizontok.hu/hu/2020/04/02/a-molotov-ribbentrop-paktum-hattere-legendak-es-tenyek/>. (Letöltve: 2021. 01. 11.)

⁸¹ STÁNDEISKY Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

⁸² STÁNDEISKY Éva: Mi negyvenöt? *Mozgó Világ*, 2015/9. 3–9.

érvényes perspektívát kínál. Kramer azt emeli ki, hogy ahhoz, hogy megértsük, miért és hogyan került a régió a Szovjetunió befolyása alá, nem elég azt megállapítani, hogy egyrészt Sztálin Kelet-Európát pufferzónának tekintette, gazdasági erőforrásként akarta kihasználni, illetve hídfőállásként kezelte a kommunista berendezkedés Olasz- és Franciaország irányába történő terjesztéséhez. Az sem elégséges, ha kijelentjük, hogy az USA és Nagy-Britannia ebben de facto szabadkezet adott Sztálinnak. A történeseknek ugyanis voltak fordulópontjai, a konkrétan megvalósult berendezkedést nem lehet a sémából közvetlenül levezetni.⁸³ Ez a komplex időrend azt is lehetővé teszi, hogy belássuk, a korabeli szereplők elvárásai jelentősen különbözhetnek egymástól, sőt nem is feltétlenül alkalmazkodtak a később jelentős részben titkos iratokból rekonstruált geopolitikai döntésekhez. A cselekvés és döntések szintjén a politikai körülmények 1946-ban olyan valós küzdőtérnek tűnhettek, ahol a küzdelem kimenetele nem determinált.

Hogyan látta a misszió a magyar belpolitikát, és milyen szempontból volt ez számára érdekes? A misszió működése teljes egészében a Nagy Ferenc-kormány időszakára esett. Lucy Wilcox Adams 1947 tavaszán távozott, tehát éppen Nagy lemondatásának időszakában, nem sokkal a párizsi békeszerződés aláírása után. Az egybeesés azonban véletlenszerű, hiszen valójában hónapokkal korábban volt időzítve. A misszió tevékenysége csak azért nyúlt bele 1947-be, mert késtek a már előkészített szállítások. Amint fentebb idéztem, az UNRRA élettartamát a segélyezettek és segélyezők, valamint az ellátásukat más úton szervező országok érdekellentéte vágta rövidre, s már 1945-ben világos volt, hogy az USA nem fog támogatni egy olyan intézményt, amelyben nem az övé a vezető szerep.

Az UNRRA központja már Sommer megérkezése előtt is több összefoglalót adott ki a magyarországi politikai változásokkal kapcsolatban. 1946 áprilisától maga a budapesti misszió is infor-

⁸³ Mark KRAMER: Sztálin, a szovjet politika és a kommunista blokk létrehozása Kelet-Európában (1941–1949). Ford.: GAZDAG Erika. In: MITROVITS Miklós (szerk.): *Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948)*. Országgyűlés Könyvkiadó, Budapest, 2018. 33–73. Lásd főként: 62–65.

málódott, angol nyelvű összefoglalókat írt, valamint továbbított a londoni Portland Place-en működő Regional Office számára a jelentős politikai fordulópontokról.⁸⁴ Ezek között a témák között volt a forint bevezetése és a csehszlovák kormány lakosságcsere-re és erőszakos repatriációra irányuló törekvései is. Az elemzések azt mutatják, hogy az UNRRA a sorozatos koalíciós válságokat valóban válságoknak, a kiélezett politikai harc részének, és nem egy valójában már eldöntött forgatókönyvet leplező színháznak tekintette. Sommerék számára például világos volt az is, hogy a kiskgazdapárt igyekszik az inflációt a Baloldali Blokkra hárítani, s ezért szeretett volna helyhatósági választásokat rögtön az aratás után, lehetőleg még a forint bevezetése előtt. Ugyanakkor a koalíciós válságokról szóló jelentések valóságként kezelik, hogy a kiskgazdák köreiben felbukkantak a régi rezsim szimpatizánsai, de figyelmeztettek arra is, hogy a nagyszabású médiahadjárat ellenére a konkrét esetekben az egyébként kommunista vezetésű rendőrségnek és más belügyi szerveknek semmit sem sikerült bizonyítaniuk. A budapesti UNRRA-misszió azzal együtt sem a szovjet mestertervet látta minden ügy mögött, hogy be voltak csatornázva az amerikai és a brit nagykövetség irányába is, s természetesen Washingtonnal és Londonnal is rendszeres kapcsolatuk volt. A már idézett, 1947. januárról szóló gazdasági jelentés a földreformmal kapcsolatos 1945-ös, számos helyen valóban rögzített visszaéléseket az állami közigazgatás hiányával magyarázta, s fel sem merült az, hogy előre eltervezett és szervezett akciók keretében történtek volna az igazságtalanságok. A budapesti misszió azt viszont érzékelte, hogy a határokkal kapcsolatos döntés a Csehszlovákia által követett kitelepítési politikával együtt komolyan befolyásolja a pártok mozgásterét.

Az UNRRA dokumentumainak tükrében egy, az agresszivitás és a konszenzuskényszer között oszcilláló pártpolitikai viszonyrendszer rajzolódik ki, amelyre a szovjet–amerikai viszonyból közvetlenebbül hatnak a béketárgyalások és a Csehszlovákiában folyó magyarellenes intézkedések.

⁸⁴ UN Archives S-1386-0000-0039. „Politcs” dosszié.

Ha megfigyeljük, hogy kiknek a döntése volt szükséges az UNRRA-misszió magyarországi projektjeinek megvalósításához, azzal a belső mozgásterre és annak változására is következtethetünk.

Konklúzió

Az UNRRA-misszió levéltári lenyomata, amint fentebb láttuk, elsősorban mentalitás, az információgyűjtés- és feldolgozás, valamint a biopolitika történeti jelentését, tehát a posztháborús állapot „mélyebb” kereteit teszi láthatóvá. Ennek aspektusai az identitás, a domináns társadalmi értékrend és a segélyek elosztása közötti kapcsolat, továbbá a percepciók elmozdulása. A tanulmány második alfejezetében ismertetett folyamatokat továbbgondolva azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a „whiteness” mint történeti probléma Magyarország esetében is releváns kérdés. A misszió jelenléte arra is rávilágít, hogy a korabeli Magyarországot egy transznacionális közegben kell elképzelnünk, amely tehát több a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos szándékainál. Ezt a közeget az UNRRA-misszió stábja, egyedi szakmai háttérrel érkező, magasan képzett amerikai állampolgárok is aktívan igyekeztek formálni. Chapman mezőgazdasági tanulmányútról készült jelentéséből azonban az is kirajzolódik, hogy az ideérkező amerikai szakértők egy része a helyi szaktudás hiányát, illetve degradációját – a Vörös Hadsereg követeléseit előidézett negatív visszacsatolás mellett – az élelmiszer-ellátási problémák fő okai között jelölte meg. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a külföldi szakértők helyi tudással szembeni szkepszise a fejlesztéspolitika egyik jellemző problémájává vált az 1945 utáni évtizedekben.⁸⁵

A magyar közigazgatással, a szociális ellátórendszerekkel, közgazdasági és más szakértőkkel kialakított interakcióik vizsgálatával a korabeli Magyarország társadalma is megmozdul a

⁸⁵ Lásd például az 1960-as években megindult indiai Green Revolution ellentmondásait: Benjamin R. SIEGEL: *Hungry Nation. Food, Famine, and the Making of Modern India*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 183–219.

szemünk előtt, számos tagja aktívan reagál, és igyekszik magas szintű közérdekű munkát végezni, úgy is, hogy bizonytalanság veszi körül. 1946 és 1947 tehát nem a vegytiszta reménykedés és újjáépítés évei voltak, de nem is egy homogenizált diktatúra keretei között folyt az élet.

Az UNRRA levéltári anyaga azt is megmutatja, hogy miközben 1946–1947-ben a Vörös Hadsereg közvetlen igényei és a kivitt élelmiszer önmagukban is akut élelmiszerhiányt idéztek volna elő, az 1946-os időjárási anomáliák sora is negatív irányban befolyásolta mind a tényleges kilátásokat, mind az életkörülményeket. Az időjárási anomáliák és az élelmiszerhiány világszerte éreztették a hatásukat, így ez az aspektus is a kor globális történetén belülre helyezi a magyarországi helyzetet.

A tanulmány legfontosabb üzenete mindamellett az, hogy az UNRRA levéltárának az eddiginél és az itt megvalósítottnál teljesebb feltárásával új perspektívát kaphatunk az egyik leginkább szem előtt lévő és egyben politikailag legterheltebb történeteszi- ta, 1945 jelentéseinek vizsgálatához. Az UNRRA levéltári anyaga ugyanis egy olyan csomópont és kilátó, amelyről új, közép-európai és transznacionális érvényű szintézis körvonalai rajzolódhatnak ki.